

Menselijke rationaliteit en identiteit

Stephan van der Waart van Gulik
Centrum voor logica en wetenschapsfilosofie
Universiteit Gent, België
`stephan.vanderwaartvangulik@UGent.be`

February 15, 2010

Wat volgt is een aanzet tot een zuiver beschrijvende analyse van de relatie tussen de ontwikkeling van de menselijke identiteit en de drie sociaal-psychologische fenomenen xenofobie, ethnocentrisme en tolerantie. Het werkkader voor deze analyse is een conceptueel, speculatief model van de menselijke rationaliteit.

1 Een model van de menselijke rationaliteit

We onderscheiden drie rationaliteitsfasen: (1) prerationaliteit, (2) pragmatische rationaliteit, en (3) hyperrationaliteit. Zowel de opdeling als de fasering zijn abstracties. Het is zeer aannemelijk dat deze types tijdens dagelijkse handelingen gelijktijdig en in verschillende verhoudingen optreden en dit relatief onafhankelijk van hun complexiteit. We voeren deze idealisering dan ook enkel in om wat volgt zo helder mogelijk te houden.

1.1 Prerationaliteit en zekerheid

In een prerationale setting maakt men bij concrete probleemsituaties nog geen bewuste afweging van de mogelijke handelingsopties. Er wordt vrijwel onmiddellijk gehandeld aangezien de handeling doorgaans gepaard gaat met – en wordt afgedwongen door – gevoelens van urgentie. Deze laatste kunnen intern gegenereerd zijn door de eigen behoeften, of extern aangebracht worden door bijvoorbeeld fysieke bedreiging. Bijgevolg wordt de onberedeneerde handeling met stelligheid ervaren als de enige mogelijke en dus, binnen de leefwereld van de eigen behoeften, als ‘objectief’ noodzakelijk. Er is dan ook nauwelijks sprake van twijfel.

1.2 Een eerste overgang: redelijke twijfel

Zoals te verwachten, leidt deze ‘aanpak’ vaak tot storende en zelfs pijnlijke of bedreigende ervaringen. Er rijst dan ook al snel redelijke twijfel betreffende het eigen onmiddellijke inzicht in de probleemsituatie. Naast directe negatieve ervaringen, spelen nog minstens twee andere, meer semi-rationele mechanismen een belangrijke rol in dit bewustwordingsproces.

Allereerst is er de evaluatie van het effect. Vaak blijkt de onberedeneerde handeling ongewenste effecten te genereren. Bovendien wordt na het uitvoeren van de handeling regelmatig duidelijk dat er ook andere handelingsopties bestonden. Deze vaststellingen zetten aan tot een verder wantrouwen van bijna reflexmatige zekerheid. Ten tweede is er de waarneming van intersubjectieve verschillen. Vaak blijkt dat verschillende individuen in eenzelfde situatie op een andere wijze reageren, maar wel met dezelfde quasi-instinctieve stelligheid. Bij bewustwording van deze verschillen neemt het eigen absolute vertrouwen af. De bijbehorende overtuiging dat de eigen handelingswijze de enige mogelijke is, wordt langzamerhand in vraag gesteld.

1.3 Pragmatische rationaliteit

De op deze wijze ontstane redelijke twijfel met betrekking tot het eigen onmiddellijke inzicht in de situatie leidt tot een meer pragmatisch type rationaliteit met een uitgesproken probleemoplossend karakter. Het doel van dit soort rationaliteit is te komen tot meer gerichte, succesvolle handelingen, idealiter begeleidt met dezelfde primitieve zekerheid als in de prerationele setting. Pragmatische rationaliteit omvat twee aspecten.

Ten eerste is er een kritische houding. Het wantrouwen ten opzichte van het onmiddellijke inzicht leidt tot uitstel van het handelen en het identificeren en analyseren van alternatieve handelingsopties. Ten tweede is er een efficiëntiecalculus. De handelingsopties worden aan de hand van een verzameling contextueel bepaalde efficiëntiecriteria tegen elkaar afgewogen. Eenvoudig gesteld draait het hierbij om een maximalisering van de kans om het vooropgestelde doel te bereiken en een minimalisering van de waarschijnlijkheid om ongewenste effecten te genereren.

Op deze manier ruilt men een sterk subjectieve aanpak in voor een meer intersubjectief vergelijkende aanpak. In zekere zin tracht men dus ook de ‘objectiviteit’ uit de prerationaliteit te benaderen via intersubjectiviteit.¹

1.4 Een tweede overgang: filosofische twijfel

Een consequent gebruik van pragmatische rationaliteit dreigt zonder externe remming echter snel te verglijden tot een soort aanhoudende filosofische twijfel en, ironisch genoeg, minder zekerheid. We presenteren drie argumenten voor deze stelling.

Allereerst is het zo dat de doorgevoerde analyses vaak erg complex zijn. Bijna altijd zijn er meerdere met het doel geassocieerde efficiëntiecriteria en is het noodzakelijk een soort ‘trade-off’ te ontwikkelen met betrekking tot deze criteria. Deze ‘trade-off’ is bovendien dynamisch van aard. Bij verdere pragmatisch rationele reflectie worden gemakkelijk nieuwe opties en dus ook nieuwe effecten in kaart gebracht. Op die manier kunnen ook nieuwe efficiëntiecriteria gedentificeerd worden en alsnog meer gewicht krijgen in vergelijking met al langer bekende criteria. Anders gezegd, de pragmatische karakterisering van het voorgestelde doel kan door reflectie verder worden getransformeerd. Op welk moment deze reflectie dient te worden stopgezet is echter niet duidelijk – ook hierover kan men dus op meta-niveau weer een filosofische boom opzetten.

¹Dit verlangen naar een objectieve fundering van de eigen keuzes wordt nog verder onderstreept door het gebruik van autoretoriek, zie sectie 3.

Onder de juiste sociaalpsychologische en economische omstandigheden kunnen dit soort reflecties dan ook gemakkelijk vervallen in uitermate speculatieve mijmeringen.² Bovendien kan men in principe telkens weer zijn of haar antwoord vergelijken met dat van andere, zodoende zichzelf gedwongen voelen te relativiseren en terug in het reflectieve proces stappen. Ten slotte is het zo dat bij een toenemend hyperkritisch bewustzijn al snel het – onwereldse of zelfs levensontkennende – inzicht ontstaat dat geen enkele rationele overweging bij ultieme bevraging een fysiek dwingende motivator kan zijn. Hoe overtuigend een argumentatie of analyse ook lijkt, men heeft in principe altijd de vrijheid om zich hieraan te onttrekken en gewoonweg te weigeren de voorgestelde handeling uit te voeren. Bijgevolg is geen enkele rationele constructie op zich nog in staat om een van de overwogen handelingsopties als een verplichting voor te stellen. Men bereikt dan ook nooit meer dezelfde stellige zekerheid – en de bijna fysieke dwang – als in de prerationele fase.

1.5 Hyperrationaliteit

Zonder – externe – niet-rationele ingrepen is pragmatische rationaliteit dus zeer instabiel. Ze vloeit zeer gemakkelijk over in een derde, hyperrationeel type rationaliteit. Dit type rationaliteit gaat gepaard met filosofische twijfel en wordt bijgevolg gekenmerkt door een totale problematisering en een aanhoudende focus op mogelijk kritiek in plaats van op efficiëntiecriteria. Dit alles resulteert in een sterke afname van de zekerheid en het vermogen tot handelen. Hyperrationaliteit is vanuit pragmatisch opzicht dus volkomen inefficiënt.

Hier moet worden opgemerkt dat een totale hyperrationaliteit in werkelijkheid nooit voorkomt. Concrete probleemsituaties laten eenvoudigweg niet de tijd tot eindeloze speculatieve reflectie; vóór de filosofische twijfel het vermogen tot handelen helemaal opheft, heeft de urgentie van de omstandigheden altijd al een beslissing afgedwongen. De vraag is dan of het zin heeft deze – in zuivere vorm hypothetische – geestestoestand ter sprake te brengen. Om die vraag bevestigend te beantwoorden herhalen we allereerst dat zowel de opdeling als de fasering die we hebben ingevoerd, gedealiseerde abstracties zijn. De hyperrationele fase is een extrapolatie van een aantal tendensen die wél concreet voorkomen en die ervoor zorgen dat pragmatische rationaliteit inherent onstabiel is. Het definiëren van een derde fase helpt ons om die onstabieleit te begrijpen, ook al zet de overgang naar hyperrationaliteit zich nooit ten volle door.

Een tweede argument om de hyperrationele fase ter sprake te brengen is dat heel wat klassieke ethische leerstelsels juist deze hypothetische toestand als uitgangspunt kiezen, aangezien ze ervan uitgaan dat de handelende persoon alle handelingsopties in overweging kan nemen om daarna met zekerheid de juiste optie te kiezen. Die misvatting wordt door ons model op twee niveau's ontkracht: niet alleen wordt een dergelijke transparantie nooit in zuivere vorm bereikt, we hebben bovendien aangetoond dat ze zelfs als hypothetische ideaaltoestand onmogelijk morele zekerheid kan opleveren.

²Zo kan een initieel praktische vraag steeds theoretischer worden ingevuld tot enkel in uiterste abstracte zin nog wordt nagedacht over 'de meest ideale oplossingen voor het probleem en hun noodzakelijke condities', los van de vraag of deze oplossingen überhaupt nog implementeerbaar zijn.

2 Hyperrationaliteit en identiteit

Hoewel hyperrationaliteit en de bijbehorende absolute, filosofische twijfel de meest authentieke want de meest consequent toegepaste vorm van rationaliteit kan worden genoemd, wordt deze toestand op zijn minst als onwerkbaar en zelfs als onnatuurlijk en ondraaglijk ervaren. Door de eigen handelingsmotivaties radicaal te problematiseren, bedreigt filosofische twijfel namelijk ook de – ervaring van de – eigen identiteit. Onder ‘identiteit’ begrijpen we in deze context het geheel van handelingsopties dat men als moreel aanvaardbaar beschouwt – m.a.w. hoe men zichzelf ervaart in contrast tot anderen, wordt grotendeels bepaald door zijn of haar ervaringen van afkeer en goedkeuring van de intenties en handelingen van zowel zichzelf als anderen. Aangezien filosofische twijfel het individu aanzet tot maximale afstandname van zijn of haar vooronderstellingen, wordt ook datgene wat het meest dierbaar is, namelijk de eigen identiteit, in vraag gesteld.

3 (Auto)retoriek

Er zijn echter duidelijk tactieken onderscheidbaar welke tot doel hebben dit soort absolute twijfel tegen te gaan, en dit zowel op subjectief als intersubjectief niveau. Zowel individuen als culturen lijken sociaalpsychologische strategieën te bezitten om de overgang van pragmatische rationaliteit naar hyperrationaliteit, en de hieruit volgende ervaringen van – culturele – identiteitsvervaging, te voorkomen. Het generieke mechanisme achter deze veelheid aan strategieën is een vorm ‘(auto)retoriek’.

(Auto)retoriek hercreëert namelijk op kunstmatige wijze de urgentie en aangezaam duidelijke noodzakelijkheid bekend uit de prerationaliteit. Door retorische vervoering krijgt pragmatische rationaliteit niet de kans – of letterlijk, de tijd – om over te gaan in hyperrationaliteit. Die handelingsopties die ‘buiten de grenzen van de identiteit vallen’ en bijgevolg bedreigend zijn worden uitgeschakeld door aan de hand van ‘pseudo-objectieve’ argumenten een praktisch hanteerbare verzameling valabele handelingsopties vooruit te schuiven waaraan via retoriek opgedrongen gevoelens van urgentie vervolgens niet meer kan of mag worden getwijfeld. Bijgevolg worden de grenzen van de eigen identiteit gevoelsmatig steeds meer als noodzakelijk ervaren of ‘geobjectiveerd’ en wordt het vermogen tot ‘juist’ handelen verzekerd.

Een goed voorbeeld van autoretoriek is het gebed van de ascetische monnik. Doorgaans wordt dit soort gebed beschouwd als een moment van contemplatie en zelfbevraging. Het functioneert echter evengoed als een soort bevestigingsprocedure betreffende ‘het gekozen levenspad’. Door te kunnen terugvallen op vrijwel geheel geautomatiseerde handelingensequenties doordrongen van herkenbare symboliek is er nauwelijks ruimte voor werkelijk kritische reflectie en blijft het referentiekader van het individu intact. Wat betreft goede voorbeelden van retoriek verwijzen we op inhoudelijk vlak naar het strategische gebruik van – via socialisatie intersubjectief gedeelde – symboliek en rituelen tijdens ideologische speeches. Maar ook meer formele retorische tactieken kunnen hun dienst bewijzen. Denk bijvoorbeeld aan een goed opgestelde spanningsboog doorheen een verhaal om een gevoel van noodzakelijkheid te creëren op die punten waar het eigen discours zwaktes vertoont of openingen naar andere denkkaders toelaat.

Of denk aan versnelling of stemverheffing, of het gebruik van frases zoals ‘het is nu of nooit’, ‘dat is onze culturele essentie’, of ‘we staan op een keerpunt’. De op deze wijze opgeroepen urgentie vernauwt de ruimte voor een kritische houding. De set van valabele handelingsopties van de eigen cultuurgroep komt langs deze weg al snel stukken minder willekeurig over. Bijgevolg kan elk primitief gevoel van collectieve identiteit en zekerheid alleen nog maar aansterken.

4 Xenofobie, ethnocentrisme en tolerantie

Zoals boven al werd aangegeven worden dus ook de grenzen van de collectieve identiteit ‘geobjectiveerd’ via retorische, en dus kunstmatige urgentie. Op deze manier worden collectieve zekerheden gegenereerd en wordt de capaciteit tot een vaak nog vrij streng gedefinieerd soort collectief handelen bewaard. Inter-subjectief gedrag wordt zodoende relatief uniform en dit uiterlijk waarneembare feit versterkt wederom het gevoel van ‘objectiviteit’ of ‘juistheid’ van de gekozen handelingsopties.³

Vanuit dit perspectief wordt meteen duidelijk dat angst voor ‘het vreemde, van de norm afwijkende’, of kortweg xenofobie, een vrij organisch nevenverschijnsel is van dit proces. Om als groep te komen tot een pragmatisch rationele, werkbare ‘modus vivendi’, dienen bepaalde fundamenten niet meer in vraag te kunnen worden gesteld. Bijgevolg is de confrontatie met individuen die een gegeven situatie helemaal anders benaderen bedreigend aangezien dit soort – interculturele – interacties de relativiteit van de eigen identiteit zeer direct aankaarten.⁴

Vanuit ditzelfde standpunt is ethnocentrisch gedrag – hier opgevat als de keerzijde van xenofobie – dan ook een natuurlijk antwoord op dit soort interacties. Dit gedrag komt voort uit de – onbewuste – drang om bij deze interacties autoretorisch te reageren en zodoende de eigen identiteit en het vermogen tot constructief handelen te behouden.⁵

Ten slotte krijgt ook de notie ‘tolerantie’ een zeer aparte nasmaak. Zo wordt het vanuit dit perspectief begrijpelijk dat een cultuur identiteitsvreemde handelingen in haar midden kan tolereren om juist de zekerheid betreffende haar eigen invulling te onderstrepen. Tolerantie is slechts een zoveelste retorische truc. Via een tolerante houding lijkt het alsof de eigen cultuur geen remming-mechanismen nodig heeft. Ze is zodanig ‘juist’ in haar opzet dat andere invullingen gewoonweg geen bedreiging kunnen vormen. De reikwijdte van dit soort – strategische – tolerantie wordt overigens altijd overschat. Zodra er werkelijke dreiging wordt ervaren, verstrakken de grenzen zich onmiddellijk. Anders gezegd, bij dreiging ruimt de gespeelde meegaandheid al snel baan voor retorische strategieën met een veel giftiger, meer ethnocentrisch karakter.

Het is zeker niet onze bedoeling fenomenen als xenofobie en ethnocentrisme goed te praten. Het driefasenmodel en de vastgestelde noodzaak om de overgang naar de noodlottige derde fase door middel van (auto)retoriek af te wenden,

³Merk op dat hier in feite niets anders wordt beschreven dan het socialisatieproces van een individu binnen een cultuurgroep.

⁴Er is hier een duidelijke analogie aanwezig met de rol van de waarneming van intersubjectieve verschillen bij de overgang van prerationaliteit naar pragmatische rationaliteit, zie ook subsectie 1.2.

⁵Om te zien dat dit vaak dramatische gevolgen met zich meebrengt, hoeft men slechts een blik te werpen op de menselijke geschiedenis.

helpen enkel om dergelijke gedragspatronen beter te begrijpen, niet om ze te rechtvaardigen. Helaas blijkt uit onze analyse ook dat die gedragspatronen zo nauw verbonden zijn met rationaliteit, identiteit en de capaciteit tot handelen, dat ze onuitroeibaar zijn. Een ethische theorie die daarmee geen rekening houdt, is onrealistisch.